Микола ЧМИР

ВІДЗНАКИ ВІЙСЬКОВИХ ЗВАНЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ 1917 – 1921 рр.

У період національно-визвольної боротьби (1917 – 1921 рр.) власні системи відзнак військових звань мали збройні сили Української Народної Республіки (УНР), Української Держави, Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), з'єднання, сформовані німцями й австрійцями з українців-військовополонених, і навіть окремі частини. Відзнаки військовослужбовців флоту, морської піхоти, а також військових урядовців заслуговують на окремий розгляд.

Перш ніж перейти до викладу, зауважимо, що сучасний термін „військове звання" вжито в назві й на початку статті суто умовно – як узагальнювальний. В окреслений період існували інші терміни – „ранг", „чин", „степень", „ступінь". Послуговувалися тоді й посадовими найменуваннями – „назви по посадах" і „ранги по посадах". Тож далі користуватимемося термінами, що відповідають тій чи іншій військовій формації й часу.

На розвиток системи українських військових відзнак впливали тогочасні політичні обставини й події – революції в Російській і Австро-Угорській імперіях, зміни влади на території Наддніпрянської України (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія), існування Західноукраїнської Народної Республіки з власними збройними силами тощо. У зовнішньому вигляді відзнак відбивався вплив досвіду російської, німецької, австро-угорської, французької армій.

Як відомо, першою українською військовою формацією в XX ст. став Легіон Українських січових стрільців (УСС), створений у складі Австро-угорської цісарсько-королівської армії в серпні 1914 р. Ядро легіону складалося з членів українських воєнізованих організацій („Січові стрільці І", „Січові стрільці ІІ", „Стрілецький Курінь" при товаристві „Сокіл"), які існували на Галичині перед Першою світовою війною і мали власні однострої та відзнаки. Відповідно до цісарського патенту 1851 р. про добровільні воєнізовані товариства, на засадах якого створено Легіон УСС, його вояки мали замість рангів командні посади[1]. Назви цих посад запозичено з ужитку довоєнних українських воєнізованих організацій. Як зазначав в одній із публікацій заступник голови Української боєвої управи[2] В. Темницький, „старшина січових стрільців уложена аналогічно до офіцерської старшини в австрійської армії. На чолі полку стоїть полковник, що відповідає ц[ісарсько-]к[оролівському] оберштові, на чолі батальйонів, які у нас називаються куренями, стоять курінні отамани, що знову відповідають ц[ісарсько-]к[оролівським] майорам,

на чолі компаній, по нашому – сотні, стоять сотники, а під ними субальтерні офіцери: старший четар і четар"[3]. Лише наприкінці 1916 р. легіоновим наказом ч.167 від 27 грудня 1916 р. „в цілях усталення української титулятури старшин УСС" запроваджено систему степенів[4].

Відзнаки степенів Легіону УСС попервах нічим не відрізнялися від прийнятих в австро-угорській армії. Їх розміщували на петлицях синього кольору. На категорію і степень військовослужбовця вказували кількість шестикутних зірочок, матеріал, з якого їх виготовляли, наявність на петлицях галуна, його тип. Зірочки підофіцерів були целулоїдні, білого кольору. Старший стрілець носив на петлицях 1 зірочку, степені вістуна і десятника позначалися 2 і 3 зірочками відповідно. Старший десятник мав три зірочки, спереду і по нижньому краю петлиці нашивали шовковий галун 13 мм завширшки. Старші десятники – кандидати в офіцери – іменувалися підхорунжими. Хорунжий був першим офіцерським степенем, який позначали однією зіркою на галуні. Петлиці четаря, поручника й сотника не мали галуна, а зірочки були вишиті сріблом (відповідно одна, дві і три). На петлицях отамана, підполковника й полковника спереду і по нижньому краю нашивали золотий галун 3,3 см завширшки, а степені позначали 1 –3 зірочками, вишитими сріблом. Зірочки спершу розміщували „трикутником", а з 1915 р., для відрізнення від решти австро-угорських вояків, – горизонтальним рядком[5]. Заради економії матеріалу з лютого 1916 р. петлиці в австро-угорській армії заміняли вертикальними смужками відповідних кольорів, які нашивали на місці заднього краю петлиці[6]. Українські січові стрільці з літа 1916 р. почали використовувати смужки національних, синьожовтих кольорів[7].

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії мала одним з найважливіших своїх наслідків пробудження національної свідомості народів країни. В Україні одночасно з розгортанням національно-визвольного руху починається процес формування власного війська. У діючій армії поширюється рух за „українізацію", тобто виділення вояків української національності в окремі частини. Крім таких українізованих формувань, існував ряд частин, створених самочинно в тилу, а також добровольчих утворень. Загальне керівництво ними здійснював Український генеральний військовий комітет (УГВК), пізніше перейменований на Генеральний секретаріат військових справ (ГСВС) на чолі з С.Петлюрою.

Попервах українські частини використовували чини російської імператорської армії. Проте вони не були пов'язані з традиціями національного війська, і тому вояки деяких українських частин самовільно почали йменувати себе російськими козачими чинами, схожими на традиційні назви посад українського козацтва XVII – XVIII ст.[8] Скажімо, єфрейтори могли називатися приказними, підпоручники й корнети – хорунжими тощо. Така тенденція простежується за документами вже з травня 1917 р.[9]

Надзвичайно цікавим щодо цього є „Проект назвиськ полка, частин його, військової і полкової старшини і форми вбрання", розроблений для полку ім. Гетьмана Богдана Хмельницького між 6 (19) і 23 червня (6 липня) 1917 р.[10] У проекті пропонувалося „в назвиськах старшини і козаків додержуватися назвиськ Кубанського війська". Документ містив такий перелік відповідників українських „назвиськ військової старшини" російським чинам:

„Прапорщик.....так і зостається
Подпоручик.....хорунжий
Поручик.....сотник
Штабс - капитан.....підосавул
Капитан.....осавул
Подполковник.....військовий старшина
Полковник.....так і зостається
Генерал..... отаман
Солдат.....козак
Ефрейтор.....приказний
Младший унтер-офицер.....молодший урядник
Старший унтер-офицер.....старший урядник
Фельдфебель.....бунчужний
Подпрапорщик.....підхорунжий"[11].

Похідна форма, судячи з документа, передбачалася російського зразка з такими відзнаками: блакитні з жовтими кантами петлиці, блакитні з жовтими кантами околиці кашкетів, жовті канти по низу коміра, на грудях і штанях. Погони козаків мали бути блакитні з жовтими кантами, старшин – зі срібного галуна з блакитними просвітами й жовтими кантами. „Назвиська", подані в проекті, використовували сердюцькі (гвардійські) дивізії, сформовані в грудні 1917 р. Натомість деякі інші частини, наприклад, курінь ім. Батька Тараса Шевченка, послуговувалися „українізованими" козачими чинами аж до початку 1918 р.[12]

Кінець 1917 р. був насичений драматичними подіями. Більшовицький переворот у Петрограді докорінно змінив політичну ситуацію в країні. До влади прийшли сили, які не хотіли зважати на національні інтереси народів колишньої імперії. Більшовики прагнули посилити свій вплив у середовищі солдатів діючої армії, для чого вирішили скористатися з антиофіцерських настроїв багатьох вояків. Тож 16 жовтня 1917 р.[13], на другий день після перевороту, було опубліковано проект декларації „До солдатів революційної армії", у якому серед іншого пропонувалося обговорити питання ліквідації чинів, військових відзнак і титулів. Військово-революційний комітет при Ставці розіслав 30 листопада 1917 р. телеграму з наказом усім військовим частинам і установам до часу розроблення центральною владою положень про армію керуватись зазначеними далі „обов'язковими засадами". Зокрема органи солдатського самоврядування дістали право обирати, затверджувати й усувати командирів, пунктом 7 скасовувалися всі офіцерські й класні чини, звання та ордени[14]. Усе це, звичайно, не могло пройти повз увагу ГСВС, тим більше, що такі ідеї мали відгук і серед вояків-українців. Так, корпусний з'їзд українців VIII корпусу (Румунський фронт) 3 грудня 1917 р. ухвалив: „Домагатись перед генеральним військовим секретарем, щоб слово „солдат" було скасовано і замінено словом „український козак", а також домагатись скасування погонів..."[15]

Отож у перших числах грудня генеральний секретар військових справ С.Петлюра оголосив свій намір опублікувати статут про нову організацію армії, що „має на меті рівність усіх військових чинів"[16]. Щоб нейтралізувати більшовицький вплив, було розроблено – з участю військових фахівців – Статут Укра-

їнської народної армії. У середині грудня 1917 р. проект статуту розглянула Всеукраїнська рада військових депутатів. Оскільки він не містив положення про виборність командного складу, його було відхилено. До ГСВС висувалися вимоги скасувати чини й передати дисциплінарну владу в армії радам. 16 грудня 1917 р. Раднарком декретом „Про зрівняння всіх військовослужбовців у правах" скасував усі чини, звання й відзнаки. 17 грудня 1917 р., оминаючи як Центральну Раду, так і Генеральний Секретаріат, С.Петлюра затвердив Статут Української народної армії. Статут визначав, що кожен, хто перебуває в лавах армії УНР, називається „козаком". Скасовувалося „звання офіцера", службове становище козака мало визначатися його обов'язками. Встановлювалися такі „назви козаків по посадах": козак, ройовий, чотар, бунчужний, півсотенний, сотник, курінний, осавул, полковник, отаман бригади, отаман дивізії, отаман корпусу і т.ін. У межах полку і будь-якої іншої окремої частини на всі посади (крім осавула) мав призначати командир частини, на посади від осавула і вище – Генеральний секретаріат військових справ[17].

17 грудня 1917 р. наказом Військовому секретаріату ч.74 встановлено – на основі тодішньої російської – тимчасову похідну уніформу Української народної армії. Погони було скасовано, „назви по посадах" мали позначатися срібними або золотими галунними шевронами на правому рукаві вище ліктя. На конкретну посаду вказувала кількість шевронів, наявність або відсутність на них петлі, тип галуна (звичайний чи з „генеральським" зигзагом). Цікаво, що незатверджений проект статуту, опублікований В.Сергійчуком під назвою „Перший військовий закон УНР", передбачав відзнаки посад у вигляді початкових літер їхніх назв, нашитих на правому рукаві: „Р", „Ч", „Б", „П" і т.ін.[18] Новий генеральний секретар військових справ М.Порш наказом Військовому генеральному секретаріату УНР ч. 105 від 28 грудня 1917 р. трохи змінив цю уніформу, зокрема доповнив її блакитними погонами з жовтим кантом, однаковими для всіх військовиків. Погон мав розмір 3/4 вершка (вершок – 4,4 см) по верхньому краю і 1 1/4 вершка по нижньому[19].

За Центральної Ради власні системи відзнак мали й окремі військові частини. Як зазначає М.Битинський, „на початку творення українських військових відділів уживання в них командних та рангових відзнак носило характер такої ж буйної ріжноманітності та подекуди анархії, як це було і з вибором та уживанням ріжноманітного військового одягу... новостворені військові частини в силу життєвої необхідності винаходжували для себе самостійно та уживали своїх локальних систем, які між собою були дуже часто відмінні як внутрішньою структурою, так і зовнішнім виглядом"[20]. Так, військовики Богданівського полку носили сині погони з жовтими кантами й літерою „Б", на яких містилися біляво-жовті нитяні стрічки (у підстаршин) і срібні галунні (у старшин). Полки Вільної України та ім. Полуботка як відзнаки використовували червоні смужки (у підстаршин) і червоні видовжені кружки над обшлагом лівого рукава (у старшин). Полк ім. Кошового Костя Гордієнка мав відзнаки у вигляді білих нитяних стрічок: підстаршина – 1 горизонтальну стрічку, старшина – 2 стрічки, розміщені хрест-навхрест, сотенний – крім того, ще одну стрічку зверху, командир полку – крім того, ще одну стрічку знизу[21]. Вояки Гайдамацького коша Слобідської України й Республіканського полку носили відзнаки у вигляді шевронів на

Відзнаки посад старшин Армії УНР. 1918 р.

рукавах. За даними М. Битинського, цей вид відзнак був найпоширенішим[22]. У тогочасному українському війську панувала також плутанина офіцерських рангів і посадових найменувань, що часто призводило до порушення субординації[23]. Деякі частини далі використовували систему козацьких чинів російської армії, інші вживали лише назви посад.

Закінчення українсько-більшовицької війни дало змогу розпочати уніфікацію відзнак. 29 березня 1918 р.[24] військовий міністр[25] О.Жуковський видав наказ ч.137, у якому мовилося: „Не один раз помічаю, що старшина української армії не знає своїх рангів; що всі начальники навіть маленьких частин прозивають себе отаманами, помічниками їх і т. п. Наказую старшині негайно пристосувати свої ранги до тих посад, що вони посідають в даний мент"[26]. У наказі подано таку систему „військових рангів" і відповідних їм посад: „хорунжий – молодший старшина, півсотенний – командир півсотні, сотенний – командир сотні, курінний – командир куреня, осавул – помічник командира полку, полковник – командир полку, отаман бригади – начальник бригади, отаман дивізії – начальник дивізії, отаман корпусу – командир корпусу"[27].

Вживане в наказі слово „ранги" не свідчило про повернення до старої системи чинів, адже „ранги" були прив'язані до конкретної командної посади. Особливе значення мало те, що наказ роз'яснив, до якої саме посади „пристосований" той чи інший ранг.

1 квітня 1918 р. наказом Військовому міністерству ч. 142 було оголошено опис нової уніформи, затвердженої військовим міністром. Відзнаки посад старшин, згідно з наказом, розміщувалися на кольорових ромбоподібних петлицях з емблемами родів зброї. Підхорунжий мав на петлиці одну поперечну срібну або золоту смужку 0,5 см завширшки, хорунжий – дві, сотник – крім того, зірочку. Аналогічно розрізнялися посади курінного, осавула й полковника, але смужки були ширші (1 см). На петлицях отаманів містилося зображення перначa і двох гілочок. Отаман дивізії зірочок на петлицях не мав, отаман корпусу й отаман армії мали одну і дві

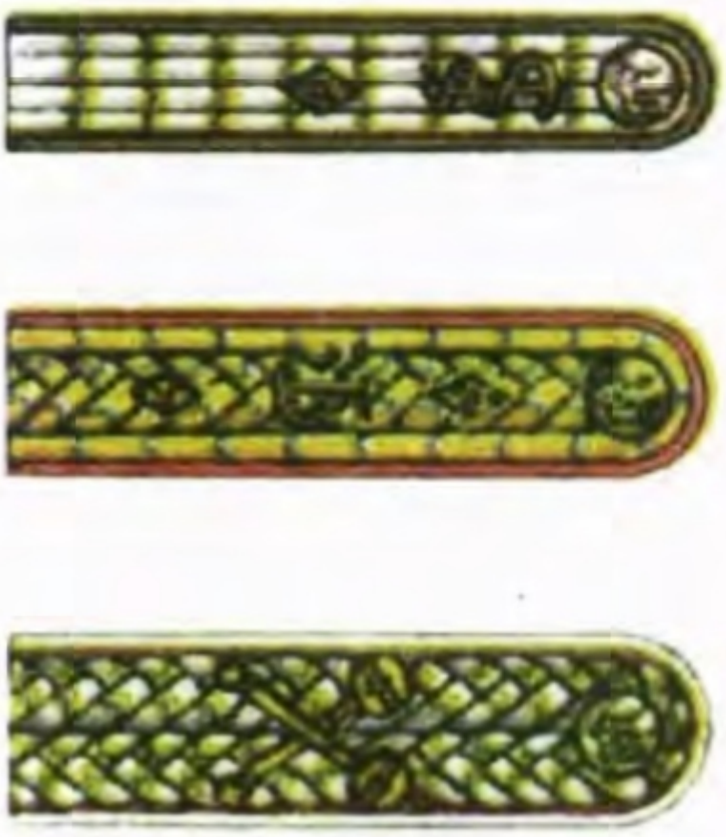

Повсякденні погони старшин Української Армії. 1918 р.

Погони підстаршин Української Армії. 1918 р.

зірочки відповідно[28]. Нову уніформу й відзнаки встигли отримати лише штаби та окремі частини.

Після гетьманського перевороту нова влада, що діяла під гаслом відновлення порядку й стабільності, продовжила започаткований за Центральної Ради курс на створення сильної регулярної армії. Визначальним для військового будівництва в той період став наказ Військовій офіції ч. 221 від 16 червня 1918 р., згідно з яким усім військовослужбовцям України повернуто „ті ранги і стани, які вони займали до більшовицького перевороту", а також встановлено такі старшинські ранги: хорунжий, значковий, сотник; військовий старшина, полковник; генеральний хорунжий, генеральний значковий, генеральний бунчужний. Знаки розрізнення для армії запроваджено у вигляді погонів, спочатку лише для старшин, згодом і для підстаршин. Старшинські погони встановлено повсякденні (наказ Військовій офіції ч. 221 від 16 червня 1918 р.)[29] і похідні (наказ Військовій офіції ч. 222 від 18 червня 1918 р.)[30]. Одночасно відзнаки посад на петлицях, встановлені наказом Військовому міністерству ч. 142 від 1 квітня 1918 р., було скасовано.

Похідні погони старшин Української Армії

У зовнішньому вигляді нових знаків розрізнення відбилася спроба комісії з проектування і вироблення зразків нової уніформи поєднати досвід німецької і російської армій. Повсякденні погони робили з плаского брузументного шнура 6 мм завширшки золотого або срібного кольору. Як і в німецькій армії, категорії старшини розрізнялися способом плетіння шнура. Погон обер-старшини утворювався двома шнурами, перегнутими вдвоє і покладеними на суконну основу так, що верхній кінець погона завершувався півколом. Штаб-старшинський погон складався з коси, сплетеної з трьох шнурів, яку огинав ще один шнур. Така сама коса, тільки складена вдвоє, утворювала погон генеральної старшини. Шнур накладався на суконну основу кольору роду зброї. Крім способу плетіння, погони розрізнялися шириною (28 мм – обер-старшина, 34 мм – штаб-старшина, 40 мм – генеральна старшина). Ранги розрізнялися зірочками (10 на 15 мм) в обер- та штаб-старшини і булавами в генеральної старшини. Хорунжий і генеральний хорунжий зірочок (булав) не мали; значковий, військовий старшина і генеральний значковий мали 1 зірку (булаву); а сотник, полковник і генеральний бунчужний – 2 зірки (2 схрещені булави). Колір зірочок і булав був протилежний до кольору погона – як у російській армії, а система розрізнення рангів – як у німецькій.

Похідні погони виготовляли з сукна захисного кольору однакової форми й розміру для всіх категорій старшини. Погон мав клинувату форму із заокругленим верхнім кінцем і кант кольору роду зброї. На погоні обер-старшини нашивали одну вертикальну тасьму захисного кольору 8 мм завширшки за зразком російських „просвітів", штаб-старшини – дві, а на погонах генеральної старшини вишивали зигзаг 1,5 мм завширшки. З 27 серпня 1918 р. за наказом Військовій офіції ч. 449 ширину цього зигзагу збільшено до 1,5 см[31]. Нижній край погона вшивали в рукав мундира, верхній застібався на металевий, кістяний або ремінний гудзик (8 мм у діаметрі). На похідних погонах старшин Окремої сердюцької дивізії (наказ Військовій офіції ч. 461 від 31 серпня 1918 р.) „просвіти" і канти були кольорів, присвоєних її частинам (1 і 2 полки – краповий, 3 і 4 полки – оранжевий, артилерія та інженерна сотня – червоний)[32].

Відзнаки для підстаршин встановлено 20 серпня 1918 р. наказом Військовій офіції ч. 515 (для надстрокових) і 21 серпня 1918 р. наказом Військовій офіції ч. 534 (для підстаршин строкової служби). Формою підстаршинські погони були схожі на старшинські похідні. Посади розрізнялися нашивками з тасьми 8 мм завширшки зеленого (підстаршини строкової служби) чи жовтого (надстрокові) кольору.

Особливі погони мали юнаки (курсанти) військових шкіл (наказ Військовій офіції ч. 700 від 9 листопада 1918 р.)[33] та військовослужбовці Сердюцького Лубенського кінно-козачого полку (наказ Військовій офіції ч. 508 від 21 серпня 1918 р.)[34]. Погони юнаків формою і розміром були аналогічні старшинським похідним, але їх належало виготовляти з малинового (для юнаків артилерійських та інженерних шкіл – червоного) сукна. Погон мав обшиватися золотим галуном 15 мм завширшки так, щоб між галуном і кантом (чорного кольору) залишався двоміліметровий „просвіт". Посади розрізнялися кількістю і шириною „личок", що мали розміщуватися на відстані 4 см від верхнього краю погона. Для військовослужбовців Сердюцького Лубенського кінно-козачого полку було встанов-

лено відзнаки за зразком гусарських частин російської імператорської армії. Погони робили зі джгута (білого вовняного в козаків і підстаршин, срібного з ушитими жовтими і блакитними нитками – у старшин), складеного вдвоє з петлею внизу. Ранги старшин позначали срібними штампованими „гайками" із золотими зірками, надітими на джгут (хорунжий – погон без гайок, значковий і військовий старшина – одна гайка, сотник і полковник – дві). „Гайки" підстаршин були з переплетених жовтих і блакитних ниток. Отже, існувало чотири системи розрізнення підстаршинських посад (див. табл.).

Окремо слід зупинитися на системі відзнак 1-ї козачої стрілецької (Сірожупанної) дивізії, сформованої австрійцями з військовополонених українців. 27 серпня 1918 р. дивізія прибула на територію Української Держави і її зарахували на всі види забезпечення Української армії[35]. Рангові відзнаки військовослужбовців 1-ї козачої стрілецької дивізії розміщувалися на комірах жупанів. За словами М. Бутовича, вони являли собою „певний українсько-австро-угорський компроміс"[37]. Справді, ця система відзнак копіювала австро-угорську, але замість зірочок використовувалися зображення пшеничних колосків, що символізували родючість української землі та її багатство на хліб. Автором проекту відзнак був полонений художник Ю.Балицький[38].

Підстаршини носили на комірі від одного до трьох срібних металевих колосків (бунчужний – три колоски на жовтому галуні), старшини – від одного до трьох вишитих золотом колосків, позаду яких нашивали вертикальну синьо-жовту смужку, як у старшин УСС. У отаманних старшин[39] передню частину й низ коміра жупана обшивали срібним галуном, на якому розміщували золоті колоски.

Щодо відзнак генералів дослідники не мають одностайної думки. За відомостями М.Битинського, генеральський ранг був один і позначали його зображенням тризуба на золотому галуні[40]. Натомість В.Карпов твердить, що галун на комірі генерала був срібний, а сам ранг позначали зображенням схрещених бунчука і булави[41]. Тим часом у спогадах М.Бутовича зазначається, що для генералів було встановлено

Системи розрізнення підстаршинських посад

Посада	Підстаршини строкової служби	Надстрокові підстаршини	Юнаки військових шкіл	Підстаршини Сердюцького Лубенского кінно-козачого полку
Ройовий	Дуга з тасьми від нижнього краю до середини погона	Погон обшитий тасьмою за винятком нижнього краю	Дві жовті лички 10 мм завширшки[36]	Одна гайка
Чотовий	Погон обшитий тасьмою за винятком нижнього краю	Окрім того, стрічка по осі погона	Три лички	Дві гайки
Бунчужний	Дуга до середини погона і обшивка тасьмою за винятком нижнього краю	Окрім того, дві поперечні лички по 1 см завширшки	Одна галунна нашивка 3 см завширшки	Три гайки

срібний галун на комірі із зображенням золотих булав – однієї, двох чи трьох, залежно від рангу[42]. Маємо надію, що подальші дослідження внесуть остаточну ясність.

Так чи інакше, але відзнаки Сірожупанної дивізії були досить оригінальні, зокрема використанням як основного елементу пшеничних колосків. У зв'язку з цим доречно навести думку громадсько-політичного діяча і публіциста О. Назарука, який у 1914 – 1918 рр. очолював пресову кватиру Легіону УСС. У 1918 р. він видав надзвичайно цікаву брошуру „Формальні проблеми української державності", у якій присвятив увагу й справі створення армійської уніформи. Оцінюючи пропозиції щодо нового одностою, подані свого часу до пресової квартири, О.Назарук писав: „Вправді не в такій мірі нерозумне, але все-таки невідповідне було б предложення відзначити українських жовнірів колосками – „тому, що ми хліборобський народ". Се очевидно правда, що ми хліборобський народ і живемо головно з хліборобства, як цілий ряд інших народів живе головно з торгівлі, промислу чи риболовлі. Але досі ні одному не прийшов до голови помисел, щоб з тої причини давати своїм жовнірам за відзнаку торговельну вагу, молот чи рибу, бо се з військом як таким нічого спільного не має"[43].

Після приходу до влади Директорії Української Народної Республіки нове військове керівництво відмовилося від рангів і одностроїв, встановлених за Української Держави. 8 січня 1919 р. наказом Головної управи Війська УНР (ГУ ВУНР) ч. 28 встановлено нову уніформу (звичайну похідну й парадну) для старшин, урядовців та козаків. За відзнаки „рангів по посадах" (козаки: ройовий, чотовий, бунчужний; старшини: хорунжий, сотник, курінний, військовий старшина, полковник, бригадний отаман, дивізійний отаман, корпусний отаман, наказний отаман) мали правити комбінації зірок і стрічок (10 мм завширшки для отаманів, 4 – 5 мм завширшки для решти старшин), розміщених на кольорових петлицях жупана[44]. Кольори за родами зброї було запозичено з ужитку Української армії. На жаль, достеменний вигляд цих відзнак наразі не відомий. Новий однострій тоді не вдалося запровадити внаслідок складності виготовлення його й воєнних невдач.

Власні системи відзнак у той період мали (чи планували мати) також окремі частини і з'єднання. Так, ще напередодні протигетьманського повстання один із старшин Окремого Чорноморського козацького коша[45] розробив проект одностою частини. Це була спроба поєднати традиційні українські, кавказькі й російські елементи. Відзнаки планувалися у формі погонів. Для козаків і підстаршин передбачалися погони з синіми (піхота), малиновими (артилерія) і жовтими (кіннота) обшивками та личками: 1 широка золота для бунчужного, 1 – 2 вузькі для решти підстаршин. Старшинські погони мали бути зі срібного галуна, з синіми, малиновими і жовтими просвітами – російського зразка, тільки коротші й вужчі[46]. Найімовірніше, далі проекту справа не пішла.

У січні 1919 р. до військового міністра УНР звернувся командир Галицько-українського полку імені Богуна[47] полковник д-р Копцюх з проханням затвердити штат („Устрій Галицько-українського полку імені Богуна") та відзнаки. У зверненні полковник Копцюх докладно розповів про систему чинів, відзнаки та однострій, які він розробив. 18 січня 1919 р. штат полку (тимчасово) й відзнаки затвердив військовий міністр отаман О.Греків[48]. Система чинів Галицько-українського

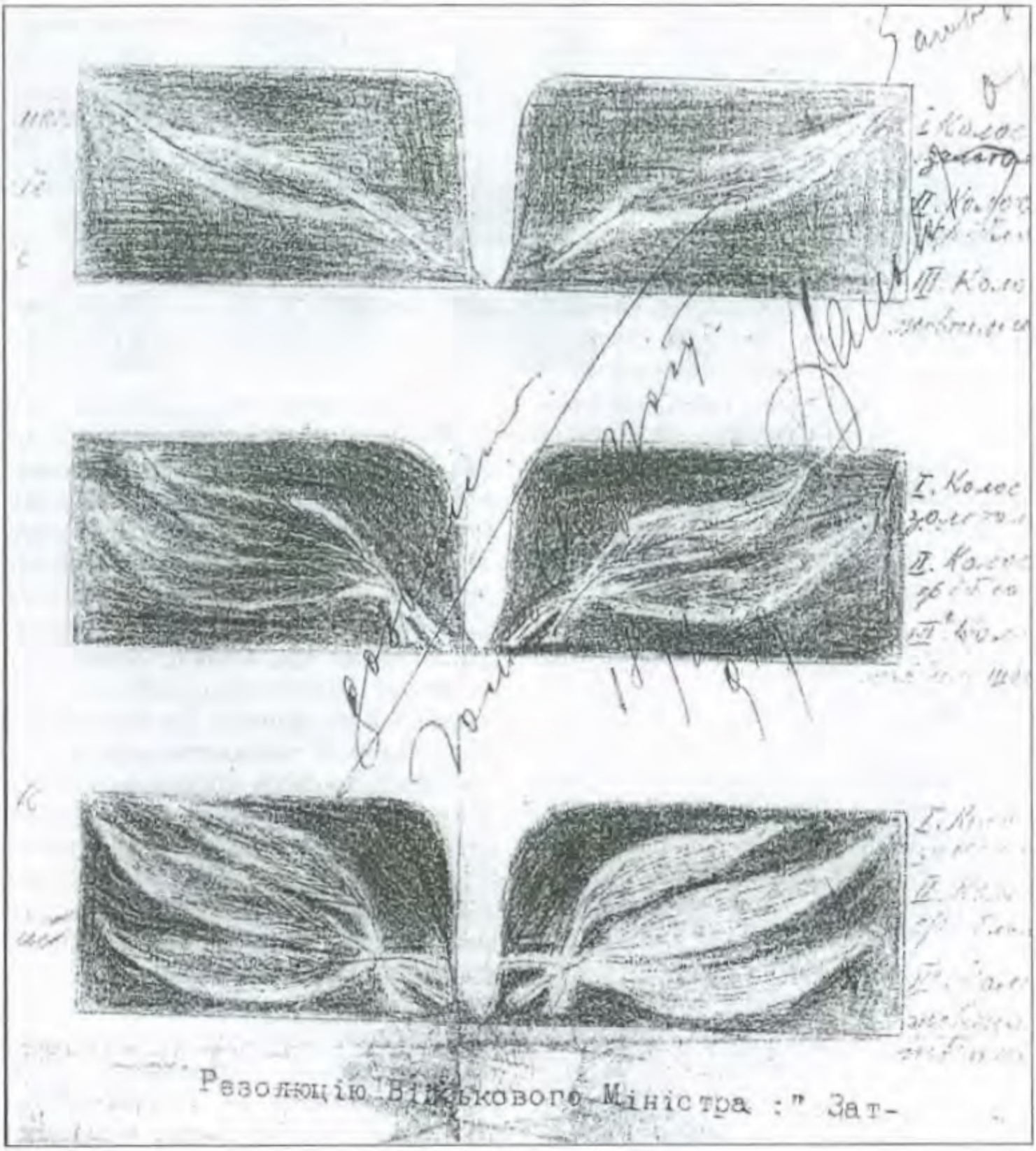

Відзнаки чинів Галицько-українського полку ім. Богуна. 1919 р.

полку імені Богуна цікава поєднанням досвіду наддніпрянських і галицьких військових формувань. „Новістю речі, – писав полковник Копцюх, – являється тут цілковитий брак офіцерського стану, бо всі намічені мною степені старшинства підпадають під одне тільки поняття „старшина". Однаково ж я розділив рівночасно старшин на три категорії, так що найнижча категорія, себто четові старшини, котрі сповнятимуть службу в межах чети (взводах), уявляють собою в дійсності стан підофіцерів (унтер-офіцерів), середня категорія, себто сотенні старшини, котрі сповнятимуть вищу службу в межах сотні як командири чет (взводів) і сотень, будуть представляти в дійсності стан молодших офіцерів, а штабові старшини будуть в дійсності штабовими офіцерами"[49]. Встановлю-

валися такі старшинські чини: четові старшини – вістун, десятник, підхорунжий; сотенні старшини – хорунжий, четар, сотник; штабові старшини – курінний отаман, осавул, полковник. Рядовиків називали стрільцями, а не козаками, як у наддніпрянських військових формуваннях. Відзнаки передбачалося носити на комірі жупана, на синьому полі. Кожна категорія старшин повинна була мати однакові відзнаки – як формою, так і виконанням: четові старшини – від одного до трьох вишитих жовтою шовковою ниткою пшеничних колосків, сотенні старшини – від одного до трьох вишитих сріблом житніх колосків, штабові старшини – від одного до трьох вишитих золотом пшеничних колосків[50]. Як бачимо, в системі відзнак Галицько-українського полку імені Богуна використано як основний елемент зображення колосків, подібно до 1-ї козачої стрілецької (Сірожупанної) дивізії. На жаль, нам не відомо, чи були ці відзнаки в практичному вжитку. Що ж до Сірожупанної дивізії, то вона зберігала власну систему відзнак до останку[51].

Під час наступної реорганізації наказом військам дієвої армії УНР ч. 80 від 9 квітня 1919 р. „до затвердження законодавчим порядком" було встановлено „степені", що їх надавали старшинам, але не відповідно до посади, а до останнього рангу на попередній службі[52]. Система степенів старшин була, по суті, системою персональних рангів. Термін „степень" (у деяких документах – „ступінь"), очевидно, запозичено з ужитку Української галицької армії. Пізніше в практиці знову усталився термін „ранг".

З ініціативи в.о. начальника Головного управління Генерального штабу (ГУГШ) отамана О.Шайбле наказом ГУ ВУНР ч. 276 від 24 квітня 1919 р. встановлено нову похідну уніформу: кашкет, френч і штани захисного кольору й сіру шинелю – чумарку[53]. У доповіді на ім'я військового міністра, в якій обгрунтовувалася потреба запровадити нову форму, отаман Шайбле запропонував розміщувати рангові відзнаки (з чорного канта для козаків, з чорної стьожки (тасьми) різної ширини для старшин) на обшлагах мундира і шинелі[54]. Цей проект і було взято за основу.

Згідно з наказом ч. 276, відзнаки ступенів і посад розміщували на чо́хлах (обшлагах) френча й чумарки над „кутками" кольору, що відповідав роду зброї. Для козаків і підстаршин це були шеврони кутом угору з жовтого канта 1/4 см завширшки, розміщувані на відстані 1/2 см один від одного. Козак мав 1 шеврон, гурткoвий, ройовий, чотовий і бунчужний – 2 – 5 шевронів відповідно. Старшинам від підхорунжого до полковника належали відзнаки у вигляді шевронів з жовтої тасьми 2/3 см завширшки. Підхорунжий мав 1 шеврон кутом угору, хорунжий – такий само шеврон, але з петлею, у чотаря і сотника під шевроном з петлею були 1 і 2 шеврони без петель. Два шеврони з петлями, розміщеними одна в одну, позначали ступінь осавула, полковник мав під двома шевронами з петлями один без петлі. Відзнаки отаманів були з тасьми 1 3/4 см завширшки: отаман мав 1 шеврон з петлею і 1 без петлі під ним, кошовий отаман – 1 шеврон з петлею і 2 без петлі. Відстань між шевронами становила 1 см.

Окрім ступенів, відзнаками на рукавах позначали посади військового міністра, наказного і Головного отаманів. Посаду наказного отамана Народної республіканської армії встановлено законом, ухваленим Радою Народних Міністрів 20 лютого 1919 р. і затвердженим Директорією 24 лютого. Згідно з цим зако-

Відзнаки ступенів і посад армії УНР. Рангові відзнаки армії УНР. 1919 р.

ном, наказному отаманові доручалося „безпосереднє ведення військових операцій", йому підлягали „всі галузі дієвої армії во всіх відношеннях". Наказний отаман підлягав через Головного отамана лише Директорії УНР і відповідав перед нею. За Головним отаманом залишався „верховний догляд за всіма озброєними силами Республіки". У свою чергу військовий міністр мав завданням „формування і організацію республіканських військ та постачання їх всім необхідним задоволенням і військовим спорядженням до передачі військ і постачання в склад дієвої армії"[55]. Військовий міністр носив такі саме шеврони, як кошовий отаман, але на кутку малинового кольору з білим кантом (колір штабів та управлінь) містилося зображення тризуба, вишитого золотом. У наказного й Головного отаманів не лише кутки, а й весь низ рукава мав бути з синього сукна й містити зображення золотого тризуба. За відзнаку наказного отамана правив 1 шеврон з трьома петлями, Головного отамана – 1 шеврон з трьома петлями і 1 шеврон без петель під ним[56]. Посаду наказного отамана скасовано законом від 19 липня 1919 р., командування армією перейняв на себе Головний отаман військ УНР на правах Верховного головнокомандувача[57].

Як бачимо, нова система нагадувала відзнаки, встановлені в грудні 1917 р., і була досить складною. Згідно з наказом ГУВ УНР ч. 32 від 30 червня 1919 р., старшинські відзнаки належало виготовляти з брузументу: для муштрових старшин – із золотого, для немуштрових і військово-адміністративних старшин – зі срібного[58]. Відзнаки старшин і юнаків Житомирської пішої юнацької школи мали робитися з білої тасьми або срібного брузументу й білого канта відповідно (наказ ГУВУНР ч. 122 від 14 серпня 1919 р.)[59].

Нестача й дорожнеча потрібних матеріалів зумовили рішення про поступове запровадження описаного вище однострою. Наказом Головної команди війська УНР (ГКВУНР) ч. 113 від 30 липня 1919 р. (оголошений у наказі ГУВУНР ч. 160 від 5 вересня 1919 р.) як обов'язкові відзнаки встановлено кокарду, нарукавний знак – тризуб кольору роду зброї, а також емблеми родів зброї і спрощені відзнаки рангів на комірі. Знаки розрізнення рангів розміщувалися з одного, емблеми родів зброї – з другого боку коміра. Відзнаки рангів являли собою комбінації жовтих сукняних або металевих „крапок" діаметром 7 – 8 мм і вертикальних

Відзнаки рангів Армії УНР. 1920 р.

смужок 7 – 8 мм завширшки та 24 – 25 мм завдовжки[60]. Козакам і підстаршинам належали від 1 до 5 крапок; підхорунжому – 1 смужка, хорунжому, чотареві й сотнику – смужка і 1 – 3 крапки; осавулові й полковнику – 2 і 3 смужки. На комірах отаманів були зображення тризубів[61]. Наказом ГКВУНР ч. 136 від 27 серпня 1919 р. „надіти відзнаки на зразок старшинських: з зазначенням на лівому боці коміра відзнаку фаху, на правому – рангу" дозволено також військовим лікарям[62]. Обидві системи відзнак співіснували до весни 1920 р.

З 20 серпня 1920 р. при ГУГШ розпочала роботу комісія для розгляду законопроекту про встановлення рангів і розроблення законопроекту про проходження служби в Армії УНР під головуванням отамана М.Омеляновича-Павленка. Результати діяльності цієї комісії втілено в наказі ГКВУНР ч. 8, від 12 березня 1920 р. Цей наказ скасовував усі попередні накази про ранги Армії УНР і подавав таблицю нових українських рангів, що порівнювалися з рангами російської, австро-угорської та польської армій. Відтоді рангова система Армії УНР мала такий вигляд: I. Генеральна старшина: 1. Генерал-полковник; 2. Генерал-поручник; 3. Генерал-хорунжий. II. Булавна старшина: 4. Полковник; 5. Підполковник. III. Молодша старшина: 6. Сотник; 7. Поручник; 8. Хорунжий. IV. Підстаршина: 9. Підхорунжий, лікарський помічник[63]; 10. Бунчужний; 11. Чотовий; 12. Ройовий. V. Шеренгові козаки: 13. Гуртковий; 14. Козак[64].

Встановлювалась також нова похідна уніформа, розроблена на основі однострою за наказом ГУВУНР ч. 276 від 24 квітня 1919 р. Згідно з наказом ГУВУНР ч. 16 від 30 березня 1920 р., яким оголошено її опис, відзнаки рангів розміщували на кольорових петлицях мундира й шинелі. Петлиці мали розмір 3,5 на 5 см і характерний виріз у задній частині. Конкретні ранги визначалися комбінаціями п'ятикутних зірок, смужок і державних гербів – у старшин Генерального штабу та вищих штабів до штабу бригади включно, військовослужбовців інтендантури, технічних військ, санітарних та ветеринарних частин – срібних, у решти – золотих[65]. У цілому нова система була поліпшеним варіантом відзнак, встановлених наказом ГКВУНР ч. 113, – „крапки" замінили на зірочки, а смужки почали розміщувати горизонтально. На петлицях генерал-хорунжого містився державний герб[66], генерал-поручника й генерал-полковника – герб і 1 – 2 зірки. 16 квітня 1920 р. цю уніформу затвердив Головний отаман, усім військовослужбовцям було наказано одягнути нові відзнаки до 1 травня (наказ ГУВУНР ч. 24 від 20 квітня 1920 р.)[67].

За словами М.Битинського, „і ця остання система українських рангів не досягла ще вповні своєї струк-

Відзнаки степенів УГА. 1919 р.

турно тонкої досконалості і виразності у зовнішньому означуванні; відчувається, що при потрійному групуванні рангів по класах старшини у старшини булавної начеб бракує ще одного рангу нижче підполковника; а також і однакове означування галуновими пасками рангу підхорунжого й рангу булавної старшини до якоїсь міри відпирає зоровому вражінню ясності й логічності такого означування"[68].

Принагідно зауважимо, що, ймовірно, тоді ж таки, у березні 1920 р., розроблено далеко досконаліший проект наказу про нову похідну уніформу Армії УНР (надійшов до ГУГШ 5 травня 1920 р.). Відзнаки рангів, згідно з цим проектом, мали розміщуватися на кольорових петлицях (4,5 – 5,5 см завширшки і 10 – 12 см завдовжки). Гурткoвий, ройовий, чотовий і бунчужний повинні були носити 1 – 4 зірки, петлиці козака мали бути без зірок. Ранг підхорунжого передбачалося позначати горизонтальною смужкою, хорунжого, поручника й сотника – смужкою і 1 – 3 зірками над нею. Петлиці булавної старшини (осавул, підполковник, полковник) мали прикрашати зображення схрещених булав і 1 – 3 зірки, генеральної старшини – герб („держак святого Володимира") у лавровому вінку і 1 – 3 зірки (шести – семикутні)[69].

Ідеї, закладені в цьому проекті, втілено в процесі дальшого вдосконалення системи відзнак. Так, з ініціативи військового міністра, Генштабу полковника В.Сальського (доповідь Головному отаманові ч. 142)[70] на відзнаках генералів державний герб почали вміщувати в лавровий вінок, а ранги позначати 1 – 3 зірками (наказ ГУВУНР ч. 140 від 16 червня 1920 р.)[71]. Збільшили розмір петлиць, замість п'ятикутних зірок часто використовували шести- і семикутні, особливо на відзнаках генеральної старшини.

Українська галицька армія (УГА) мала окремий польовий однострій та відзнаки, розроблені четарем УСС Л.Лепким[72] і встановлені XLVI розпорядом Державного секретаріату військових справ (ДСВС) від 22 квітня 1919 р. Відзнаки степенів розміщували на рукавах мундира („блюзи") і плаща. Степені стрільців і підстаршин позначали вузькими (6 мм) і широкими (14 мм) срібними смужками завдовжки 120 мм. Старший стрілець, вістун, десятник мали 1 – 3 вузькі, старший десятник і підхорунжий – 1 широку, булавний старший десятник – 1 широку й 1 вузьку під нею.

У літературі часто згадується про існування в УГА степеня бунчужного, який позначався 1 широкою і 2 вузькими смужками[73]. Тут треба зробити невеличкий відступ. Річ у тому, що в австро-угорській армії під час Першої світової війни існував степень „заступника офіцера" (Offizier-Stellvertreter), який надавали унтер-офіцерам, призначеним на офіцерські командні по-

сади. У Галицькій армії він мав назву „містостаршина". Цей степень залишили тим підстаршинам, які здобули його на австрійській службі, але в УГА він встановлений не був. Так, у наказі військам Галицької армії ч. 39 від 4 березня 1919 р. зазначалося, що „сей степень старшинства яко такий в Укр[аїнській] армії офіціально не існує"[74]. У наказі військам Галицької армії ч. 46 від 25 квітня 1919 р. повідомлялося, між іншим, що „підстаршинські степені містостаршини і булавного старшого десятника будуть стягнені в один окремий підстаршинський степень"[75]. Це пізніше й зробили – замість степенів містостаршини і булавного старшого десятника запроваджено степень булавного десятника. Хоча таке рішення викликало протест деяких містостаршин, у розпорядженні для військ Галицької армії ч. 3 від 25 вересня 1919 р. було ще раз зазначено, що „степень містостаршин не є установлений в Укр[аїнській] армії ніякими приписами, а полишається його лише бувшим австр[ійським] підстаршинам тої категорії"[76]. Документів, які б засвідчували заміну назви „містостаршина" на „бунчужний" і встановлення для цього степеня відзнак, ми поки що не виявили.

Сотенні старшини, відповідно до XLVI розпоряду носили відзнаки у вигляді золотих смужок (6 мм завширшки і 120 мм завдовжки) з розетками на кінцях: хорунжий і четар – одну, поручник – дві, сотник (у кінноті – ротмістр) – три. У полкових старшин (отаман, підполковник, полковник) смужки були плетені (14 мм завширшки) – відповідно одна, дві та три. Генеральний четар[77] мав одну широку (30 мм), розшиту сріблом смужку із зображенням схрещених булав і розеткою на кінці, генеральний поручник і генеральний сотник – одну і дві вужчі смужки без розеток обабіч широкої. Усі ці відзнаки накладали на сукняні підкладки кольору роду зброї[78]. Така система відзнак збереглася в УГА і після переходу її за Збруч у липні 1919 р.

З огляду на воєнні дії і неможливість точного додержання наказів про уніформу, підстаршинам фронтових частин було наказано використовувати замість срібних нашивок і шнурків білі (наказ військам ч. 47 від 22 червня 1919 р.)[79]. Згодом, зважаючи на нестачу матеріалів, наказом військам ч. 106 від 11 липня 1919 р. було дозволено носити польові відзнаки з зеленого сукна на кольорових підкладках: для старшин у вигляді смужок з „поширенням в формі звіздки" (смужки хорунжих мали бути без „звіздок"), підстаршини повинні були носити смужки „приписаної ДСВС ширини й форми о половину коротші". Зазначалося водночас, що „сі відзнаки, однак, лише тоді переводити, коли не буде інших – приписаних матеріалів, а Начальна команда звертає увагу, щоби такі случаї обмежити до найстрогішої конечності"[80].

Після входження УГА до складу Червоної армії (під назвою Червона українська галицька армія – ЧУГА) наказом ч. 4 від 2 березня 1920 р. старшинські відзнаки скасовано[81], замість степенів належало використовувати назви посад: стрілець, роєвий, справник, четовий, сотенний, курінний, полковий і т.д. (наказ червоним галицьким військам ч. 7 від 3 березня 1920 р.)[82]. Цікаво, що наприкінці березня 1920 р. командування 44-ї Таращанської дивізії, якому підпорядковувалася 1-а бригада ЧУГА, планувало запровадити для її військовослужбовців звання на кшталт сержант, лейтенант, капітан і відзнаки за зразком Червоної армії. Але ці ідеї викликали обурення в галицьких вояків[83].

Отже, відзнаки військових звань у 1917 – 1921 рр. під впливом воєнних і політичних подій не раз зазнавали змін. Більшість тогочасних

систем відзнак демонструють заперечення досвіду імперських російської і австро-угорської армій. Так, на противагу погонам відзнаки посад, а згодом степенів і рангів Армії УНР розміщували на рукавах або петлицях. В УГА відзнаки степенів були на рукавах. Лише за Гетьманату для розрізнення рангів запроваджено погони, які, окрім своїх прямих функцій, символізували повернення до порядку й відродження таких напівзабутих цінностей, як дисципліна, послух, чиношанування тощо.

На перший погляд, жодних традицій у цій сфері сформуватися в той час просто не могло. Проте маємо підстави говорити про наявність деяких, якщо не традиційних, то принаймні найчастіше вживаних у системах відзнак елементів.

По-перше, це зображення історичних знаків військової влади на відзнаках вищого командного складу. Так, на петлицях отаманів Армії УНР (наказ Військовому міністерству ч. 142 від 1 квітня 1918 р.) був зображений пернач, що вказував як на категорію, так і на першу посаду (отаман дивізії). Погони генеральної старшини за Гетьманату прикрашали булави, кількість яких позначала конкретний ранг. В УГА схрещені булави на генеральських відзнаках вказували як на категорію, так і на перший степень (генеральний четар). За деякими даними, зображення булав мали розміщуватися також на комірах генералів Сірожупанної дивізії. Натомість за проектом уніформи Армії УНР весни 1920 р. схрещені булави повинні були позначати категорію булавної старшини (осавул, підполковник, полковник). Слід зазначити, що на початку 1990-х рр., коли розроблялися нові однострої для Збройних Сил України, пропонувалося ввести до системи відзнак військових звань зображення перначів та булав (проекти К.Гломозди, О.Руденка, О.Кохана), але ці ідеї тоді було відкинуто. Наразі зображення схрещених булав у лавровому вінку прикрашає тільки погони гетьмана Українського козацтва, решта старшини має на погонах зображення схрещених булави і бунчука в лавровому вінку. Нова система відзнак міліції (автор – О.Руденко) передбачає розміщення схрещених перначів на погонах старших офіцерів і схрещених перначів у дубовому вінку на погонах генералів.

По-друге, це шеврони. Ними позначали „назви по посадах" за наказом Військовому секретаріатові ч. 74 від 17 (30) грудня 1917 р. Вони найчастіше фігурують у системах відзнак окремих частин за Центральної Ради, у вигляді шевронів були й відзнаки степенів за Директорії (наказ ГУВУНР ч. 276 від 24 квітня 1919 р.). Нині шеврони використовують як основний елемент відзнак сержантського й старшинського складу міліції, а також підстаршин Українського козацтва та Української народної самооборони[84].

На підставі викладеного видається доцільним рекомендувати використання цих елементів у розробках нових відзнак військових звань Збройних Сил України. На наш погляд, звання сержантів і старшин можна позначати вузькими й широкими шевронами кутом угору: старшого солдата, молодшого сержанта, сержанта, старшого сержанта – 1 – 4 вузькими, старшини – 1 широким. Звання прапорщика міг би позначати такий самий шеврон, як у старшини, і символ Збройних Сил над ним; на погоні старшого прапорщика символ можна вмістити в лавровий вінок. Погони офіцерів пропонуються для всіх єдиної форми й розміру, з вишитим золотим окантуванням. Для молодших офіцерів окантування слід залишити таким, як тепер, для старших офі-

церів зробити ширшим, на кшталт плетіння погонів штаб-старшини Української армії (1918 р.) та нашивок полкових старшин УГА (1919 р.) Погони генералів мали б бути повністю золотими з вишитим орнаментом на зразок генеральських відзнак УГА (цей орнамент розроблено за мотивами народної вишивки) і широким плетеним окантуванням. Крім цього, на погонах старших офіцерів слід умістити схрещені перначі, на погонах генералів – схрещені булави. На конкретне звання має вказувати відповідна кількість зірочок. На погоні генерала армії України можна розмістити схрещені під прямим кутом булави з накладеним на них зображенням малого Державного Герба України в калиновому вінку. Безперечно, хтось може запропонувати інші варіанти. Головне, щоб у відзнаках військових звань відбивалася тяглість історичних традицій і спадкоємність між українськими арміями минулого і сучасними Збройними Силами України.

ПРИМІТКИ

[1] Гломозда К.Ю. До історії українських військових рангів XVII – XX ст. // Наукові записки Національного університету Києво-Могилянська академія: Історія. – 1999. – Т.14. – С.42.

[2] Організаційно-координаційний центр Легіону УСС. Українська боєва управа створена 3 серпня 1914 р., займалася в основному пропагандистською, видавничою і доброчинною діяльністю.

[3] Темницький В. Українські січові стрільці // Пам'яткова книжка Союзу Визволення України: Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С.197. В українській військовій термінології „чета" („чота") відповідає російському терміну „взвод".

[4] Гломозда К.Ю. Зазнач. праця. – С.44. Термін „степень" відповідав термінові „dienstgrad" в австро-угорській і „чин" у російській армії.

[5] Історія українського війська 1917 – 1995. – Львів, 1996. – С.816.

[6] Прищепа С.В. Вооруженные силы Австро-Венгерской империи // Сержант. – 2000. – №4. – С.13.

[7] Думін О. Історія легіону Українських січових стрільців // Дзвін. – 1993. – №2 – 3. – С.148.

[8] Історія українського війська 1917 – 1995. – Львів, 1996. – С.815.

[9] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1076. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 7.

[10] Гломозда К.Ю. Зазнач. праця. – С. 44 – 45.

[11] Там само. – С. 45.

[12] ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк.80.

[13] За старим стилем.

[14] Шепелев Л.Е. Отмененные историей чины, звания и титулы в Российской империи. – Ленинград, 1977. – С.135.

[15] ЦДАВО України. – Ф.1074. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.15.

[16] Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917 – 1918: Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – С.145.

[17] Статут Української народної армії, затверджений 17-го грудня військовим генеральним секретарем Петлюрою // Нова громада. – 1917. – 28 груд. (1918. – 10 січ.).

[18] ЦДАВО України. – Ф.1076. – Оп.1. – Спр. 2а. – Арк. 91 зв., 93.

[19] Там само. – Спр. 1а. – Арк. 30.

[20] Битинський М. Військові відзнаки Української національної армії // Гуртуймося. – 1932. – Ч.9. – С.50.

[21] Там само. – С.50 – 51.

[22] Там само. – С.51.

[23] Голубко В. Зазнач. праця. – С.202.

[24] Тут і далі – дати за новим стилем.

[25] Четвертим універсалом 9 (22) січня 1918 р. Генеральний Секретаріат перейменовано на Раду Народних Міністрів.

[26] ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 22. – Арк. 169 зв.

[27] Там само.

[28] Там само. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 104 – 105.

[29] Там само. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 41 – 42.

[30] Там само. – Арк. 44.

[31] Там само. – Спр. 9. – Арк. 44.

[32] Там само. – Арк. 178 – 179.

[33] Там само. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 553.

[34] Там само. – Арк. 434.

[35] ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 385.

[36] Портупей-юнак мав 1 личку.

[37] Бутович М. Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському // За державність. – 1966. – Зб.11. – С.22.
[38] Дубрівний П. Сірожупанники // За державність. – 1964. – Зб. 10. – С. 44.
[39] Категорія „отаманні старшини" Сірожупанної дивізії відповідала категорії „штаб-старшини" Української армії.
[40] Битинський М. Зазнач. праця. – С.51.
[41] Карпов В. Одностроїї Української армії (1917 – 1920) // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч.1. – С.112.
[42] Бутович М. Зазнач. праця. – С.22.
[43] Назарук О. Формальні проблеми української державності. – К., 1918. – С.20.
[44] ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.19.
[45] Окремий Чорноморський козацький кіш почав формуватися в Києві 31 липня 1918 р. Штат частини затверджено 26 серпня 1918 р. У вересні 1918 р. передислокований до Бердичева. Взяв участь у протигетьманському повстанні.
[46] ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 15.
[47] Галицько-український полк імені Богуна формувався, ймовірно, у кінці 1918 – на початку 1919 р. в Єлисаветграді. За штатом мав складатися з трьох піхотних (штаб і 4 сотні) куренів та панцерного (штаб і кулеметна, автомобільна та кінна сотні) куреня й налічував 2171 особу. У лютому 1919 р. полк взяв участь у бойових діях у складі Південно-східної групи Армії УНР.
[48] ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 4. – Спр. 8. – Арк. 2, 4.
[49] Там само. – Арк. 3.
[50] Там само. – Арк. 2, 3.
[51] Історія українського війська 1917 – 1995. – С. 817.
[52] ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр. 97. – Арк. 64.
[53] Там само. – Оп. 4. – Спр.1. – Арк. 48 – 49.
[54] Там само. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 9.
[55] Там само. – Ф. 1075. – Оп.2. – Спр.5. – Арк. 142.
[56] Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 4. – Арк. 58.
[57] Там само. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.34.
[58] Там само. – Ф.1078. – Оп.4. – Спр.1. – Арк.75 зв.
[59] Там само. – Арк. 189 зв.
[60] Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 94 зв, 95.
[61] Історія українського війська 1917 – 1995. – С. 818 – 819.
[62] ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп. 2. – Спр.3. – Арк. 95 – 95 зв.
[63] Надавався особам, що закінчили повний курс спеціальних фельдшерських шкіл.
[64] ЦДАВО України. – Ф.1 075. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 35, 35 зв.
[65] Там само. – Спр. 62. – Арк. 20.
[66] Судячи з робочих матеріалів, була пропозиція позначення рангу генерал-хорунжого гербом і однією зіркою. Але цей варіант чогось було відхилено.
[67] ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 40.
[68] Битинський М. Зазнач. праця. – С. 52.
[69] ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 3 зв – 4 зв.
[70] Там само. – Арк. 77.
[71] Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 61. – Арк. 190 зв., 191.
[72] Петруняк М. Спогади УССа про начального вождя УГА генерала Михайла Омеляновича-Павленка // Українське козацтво. – 1969. – Ч. 3 – 4. – С. 26.
[73] Історія українського війська: В 3 т. – К., 1994. – Т.2. – С.280; Дольницький М. Одностріїї і відзнаки ступнів УГА // Українська галицька армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, 1958. – С.140.
[74] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 14.
[75] Там само. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 82.
[76] Там само. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 19.
[77] Пізніше слово „генеральний" було замінено на „генерал".
[78] Дерябин А.И. Гражданская война в России 1917 – 1922: Национальные армии. – Москва, 1998. – С. 24, 33.
[79] ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 176.
[80] Там само. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 191.
[81] Там само. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 47.
[82] Там само. – Арк. 51.
[83] Яворський З. Зв'язок 1-ої бригади УСС // Українська галицька армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918 – 1920 рр.: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1960. – Т. 2. – С. 89.
[84] Мирончук В. Украинская народная самооборона. 1990 – 2000 // Одностріїї. – 2000. – №5. – С. 45 – 46.